

HET PRILLE BEGIN VAN DE JOODSE GEMEENSCHAP IN RHENEN

Willem H. Strous

In januari 1991 - inderdaad, alweer zes jaar geleden! - hield de heer A.G. Steenbergens uit Wageningen een lezing voor onze vereniging over de joodse gemeenschappen in Wageningen, Rhenen en Veenendaal. Gelijkzeitig was er over dit onderwerp een tentoonstelling in Het Rondeel. Steenbergens riep toen leden van onze vereniging op om onderzoek te doen naar de Rhenense situatie en daarbij het inmiddels afgebroken gebouwtje in de Grutterstraat, dat jarenlang dienst had gedaan als synagoge, te betrekken.

Sinds die maand heb ik mij verdiept in de geschiedenis van die kleine minderheid in onze stad. Ik ben begonnen met het gebouw maar al gauw verbreedde mijn belangstelling zich tot de mensen die er in slaagden voor de restauratie van hun gebedsruimte in 1867 subsidies los te peuteren van de provincie Utrecht en Koning Willem III, terwijl zij onder hun andersdenkende plaatsgenoten collecteerden. Ik kwam er al snel achter dat de joodse gemeenschap in Rhenen altijd maar een heel kleine gemeenschap is geweest en op het moment van herinwijding van hun sjoel was de gemeente alweer op haar retour. Geen wonder dan ook dat al even na de eeuwwisseling post, bestemd voor de joodse gemeente, als onbestelbaar moest worden geretourneerd. Na enkele plaatselijke onderzoeken, in opdracht van de Permanente Commissie te Amsterdam, door de Hoofdsynagoge te Amersfoort, waar Rhenen als bijkerk onder viel, werd de gemeente in 1916 opgeheven en werden de nog in Rhenen wonende joden kerkelijk ondergebracht bij Wageningen. Dat onderbrengen had nogal wat voeten in de aarde gehad. Veenendaal, dat als Ringsynagoge in het ressort van de Amersfoortse Hoofdsynagoge als eerste in aanmerking kwam de Rhenenaren in zijn midden op te nemen, weigerde en bleef voet bij stuk houden. Waren de Veenendalers beducht voor de financiële consequenties van de overkomst van hun armlastige geloofsgenoten? Waarschijnlijk is het antwoord te vinden in de archieven van de Permanente Commissie, als men dat al zwart op wit zou hebben durven stellen; ik heb het antwoord nog niet gevonden. Feit is dat na enig aandringen Wageningen wel bereid was. De kerkelijke goederen gingen over in handen van de Wageningse gemeente; het gebouw in de

Grutterstraat zou verkocht worden en de opbrengst zou worden gestort in een fonds om daaruit te zijner tijd, in een periode van nieuwe bloei, een nieuwe synagoge in Rhenen te stichten. De verkoop van het gebouw vond plaats op 19 oktober 1915 ten overstaan van de Rhenense notaris Johannes Adrianus van Iterson, door Izaak Barend van de Waal en Abraham Glasbeek, beiden zonder beroep en wonende te Wageningen. De nieuwe eigenaresse werd Anna van Ingen, dienstbode, wonende te Cothen.

Zo relatief eenvoudig het was geweest om het einde van de joodse gemeenschap in Rhenen te traceren, zo moeizaam was het bepalen van het begin, het ontstaan van die gemeenschap. En hoewel ik nu een datum kan noemen, is het allerminst zeker of die datum het allereerste begin markeert.

Via verwijzingen in de literatuur, onder andere in *Besneden en begraven vijf eeuwen Joden in Tiel en het Gelders rivierengebied* (J. Becker, Tiel, 1992), heb ik in het oudarchief van de gemeente Rhenen, met hulp van dr. H.P. Deys, in een bepaalde periode naar bewijsstukken gezocht en die ook gevonden. Op 17 juli 1663 werd aan Abraham Isaks toestemming verleend om zich in Rhenen te vestigen als houder van de Bank van Lening. Mochten hij, zijn vrouw, kinderen en kassier, komen te overlijden, dan zou hen een eerlijke plaats tot de begrafenis worden aangewezen, en ook zou het hem en zijn familie vrijstaen te excerceren haare Joodse Ceremonien.

Maar terwijl ik al begonnen ben mijn onderzoekingen van de laatste jaren op schrift te stellen met als begindatum van de joodse aanwezigheid in Rhenen het jaar 1663, maakt Deys mij opmerkzaam op een nieuwe, toevallige, vondst in het oudarchief, waarmee de aanvang met dertig jaar wordt vervroegd tot 1634. In dat archiefstuk, een kopie van een burgerschapsacte, maakt het toenmalige bestuur van Rhenen - schout, borgemeesteren en regierders - bekend dat zij Adolp Abramsz den Joden toestaan, als lombarde, burger van Rhenen te worden. Ook aan hem en zijn familie zal in geval van overlijden een begraafplaats worden aangewezen. Bovendien, en dat is ook voor de Veenendaalse onderzoekers naar de joodse inwoning van Veenendaal van belang, Adolf Abrahamsz krijgt toestemming om namens hem iemand in het Rhenense Veen aan te stellen als pandjesbaas. Of daarmee voor Veenendaal gesproken kan worden van het begin van een joodse gemeenschap, is wellicht wat prematuur.

Overigens roept de acte vele vragen op die ik in het bestek van dit artikel niet kan beantwoorden. Daar is meer onderzoek voor nodig waarvan de resultaten in het later dit jaar te verschijnen boekje gemeld zullen worden. Zoals bijvoorbeeld hoe het mogelijk is dat iemand die per pand per week een duit mag vragen, met andere woorden per jaar 52 duiten per pand ontvangt, aan borgerrecht zeventig gulden per jaar kan betalen. Zeventig gulden betekent zeventig keer twintig stuivers keer 12 duiten is 16.800 duiten. De pandjesbaas moet dan gemiddeld 323 panden per week in huis hebben. Terwijl Rhenen in die tijd een inwonertal van circa 600 telde. De man moet dus nog andere inkomsten hebben gehad

Bijna aan het eind wordt het jaartal 1644 in cijfers vermeld. Dit kan niet juist zijn. Ten eerste wordt de acte ondertekend in het jaar 1634, voluit in letters geschreven; ten tweede heb ik in het oudarchief van Rhenen in 1644 een vermelding aangetroffen waarin een Moses Adolfsen (zoon van Adolf Abrahams?) per 1 mei van dat jaar aangesteld wordt als nieuwe tafelhoeder voor de tijd van tien jaren.

Ook de ondertekening is in eerste instantie verwarrend. Anthony Both is volgens de gegevens van Deys als stadssecretaris in functie van 21 juli 1639 tot 17 oktober 1648 wanneer hij wegens indispositie afstand doet. (Hij is voor 1650 overleden. De beschrijving van zijn grafsteen vindt U in *Genealogie en Heraldiek te Rhenen* door A.J. de Jong en C.L. van Otterlo (Voorthuizen 1996)). Ant. Both, bij De Jong en Van Otterlo ook vermeld als cameraar en kerkmeester, zou dit stuk dus niet al in 1634 hebben kunnen ondertekenen tenzij we aannemen dat hij als plaatsvervanger en beoogd opvolger van Allert van Harn, die van circa 1612 tot 21 juli 1639 secretaris was, tekende. Ze waren overigens familie.

Maar, en daar gaat het hier om, ik zou deze acte willen zien als bewijs van de vroegste aanwezigheid van joden in onze stad; als het eerste begin van de joodse gemeenschap in Rhenen. En daarmee is aangetoond dat Rhenen zich al in een zeer vroeg stadium zeer tolerant opstelde tegenover joden door hen het burgerschap te verlenen en hen toe te staan hier te wonen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de stad Utrecht die tot de jaren zeventig van de achttiende eeuw joden verbod in de stad te overnachten. Tot ... een ander een nog oudere acte toont, uit de periode 1570 tot 1634. In 1570 namelijk trof landvoogd Alva in diverse steden joden aan en oordeelde het nodig, in naam van zijn heer Philips II, het oude decreet van keizer Karel V

van 20 januari 1546 (nieuwe stijl) onder ieders aandacht te brengen: alle joden dienden binnen een maand uit de Lage Landen te verdwijnen op verbeurte van lijf en goed. Alva's maatregel was er de oorzaak van dat aan het begin van de Tachtig-jarige oorlog er geen joden meer waren in de Nederlanden.

Omdat het zo'n belangrijk bewijs is, wil ik het U niet onthouden. Ik heb een collega van het rijksarchief in Gelderland, J.P.A. Pennings, gevraagd en bereid gevonden het voor U te transcriberen. Het zelf lezen van zo'n oorspronkelijk stuk heeft iets; je kunt je er van alles bij voorstellen, meer dan wanneer ik het in hedendaagse taal voor U probeer over te zetten. Slechts een toelichting: er staat in het tweede helft *...ende houden hem vrij ende exempt, van wacht, garnisoen ende ijsen* Dat betekent dat hij geen wacht hoefde te lopen of inkwartiering van soldaten zou krijgen. Het ijsen heeft waarschijnlijk te maken met ijszakken. In *Geldersen gezocht*, (P.W. van Wissing, eindred., Arnhem 1996), wordt voor dit woord als verklaring gegeven dat burgers verplicht waren in voorkomende gevallen bluswerkzaamheden te verrichten en bevroren watergangen los te hakken. Ik wens U veel plezier bij het lezen.

Oudarchief Rhenen, inv. nr. 35

26-03-1634

Wij schout, borgemeesteren ende regierders der stede Rhenen doen condt ende maken kennelijck allen ende een ijgelijck die desen sullen sien oft hooren lesen: dat wij op het ernstich versoek aen ons gedaen van Adolp Abramss den Joden denselfve Adolp Abrahamss gunstelijck toegelaten ende geconsenteert hebben, gelijk wij hem gunnen ende consenteren mits desen omme sijne woonplaetse ende residentie te mogen nemen ende houden binnen onser stede Rhenen ende sijn hem op panden ende obligatien /: tsiinen pericule:/ te mogen lenen aen soodanige, die het aen hem versuecken sullen, op de proffijtte ende gewinne van eenen duijt ter weecke van een daelder tot dartich gefalueerde stuijvers de voirschreven jode sall gehouden wesen van alle panden die hij belenen sall te geven behoorlijcke billetten, inhoudende dach ende datum wanneer die beleninge geschiet is, ende wat penningen daerop geleent sijn, omme de selve panden daermede geloft ende geredimeert te worden de welcke die eijgenaers tallen tijden sullen doen mogen, als het hun gelieven sall, soo

lange de voirschreven panden niet verkoft en sullen wesen, ende sall de selve vercopinge mogen geschieden ter expiratie van een jaer ende ses weecken naer de voirschreven beleninge, ende den tijt voorverhaelt overstreecken wesende, sall die Joden voornoempt de selve luijden die hem bekent sijn binnen dese stadt ofte daer omtrent woonende waerschouwen ende bij soo verre die luijden die haer goet soo lange gestaen heeft als vooren geseijt is dan niet coomen lossen, ofte ten minsten overcoomen metten Joden voornoempt datse het staengelt betalen soo sall den Joden het pant oft panden, bij kennisse ende ten overstaen van die vande gerechte alhier tsiinen gevalle, mogen vercopen, ende sall gehouden wesen de voirschreven vercopinge alle vierendeel jaers ten overstaen als boven moeten doen indien daer eenige panden sijn uijtgesondert het eerste jaer op welke jaer de vercopinge der panden naer expiratie van t voirschreven jaer geschieden sall, doch alles tot discretie van desen edelen gerechte. Ende bij soo verre het pant ofte panden bijden vercopinge meer quamen te gelden, dus hem na rechten was competerende sall sulx overschoth den armen werden uijtgekeert ende ock met conditien indien eenige panden gebracht werden omme gelt daerop te lenen, die hij soude comen weten oft mercken gestolen te sijn, dat den voornoemde joden gehouden sall wesen de selve panden aen te brengen, sonder dat de voirschreven joden op soodanige panden die hij sall connen weten, oft mercken gestolen te sijn, eenige penningen sall mogen leenen, op poene van verlos van tgene daerop geleent sall wesen, maer indien hij onwetende ende ter goeder trouwen eenige panden beleent, die namaels bevonden mochten worden gestolen te sijn, de selve panden sall hij ongehouden wesen den eijgenaer te restitueren dan mits hebbende alvorens restitutie van sijne geleende penningen. Ende het verkoop vandien. Ende off den voornoemden joden, ofte die hij in sijn plaetse stellen sall, sijn huijsvrouw kinderen, ofte ijmant van sijn familie binnen onse stadt ten tijde sijns geleijs quame te overlijden, soo sullen wij de selve een eerlijckke plaetse ter begraeffenisse wijsen, alwaer hij de gewoonlijcke ceremonien sall mogen gebruijcken. Geven hier mede den voornoemden Adolph Abramsen, ofte den genen die hij in sijn plaetse sall coomen te stellen, sijn huijsvrouw ende familie vrij geleiide ende houden hem vrij ende exempt, van wacht, guarnisoen ende ijsen. Vereeren hem t borgerschap onser stede. Willen hem het effect van desen volcoomen genieten laten mits betalende ten profijte vande stadt jaerlijcx de somme van tseventich

gulden tot twijntich gevalueerde stuijvers ijder gulden. Ende dat voor den tijt van thien eerstcoomende jaren aevanck nemende den 1 mej 1644. Ende soo voorts tot den uijtteijnde toe, gelovende mede geen lombarden meer te sullen admitteren, hem toelatende dat hij tsijnen prfijte een persoon, die hij daer toe sall willen verkiesen int Rhenense veen sall mogen stellen, mits dat den selven persoon de panden ofte pant niet en sall mogen vercopen, dan ten overstaen van die vande gerechte deser stede gelijk alhier geschiet lasten onse borgeren ende ondersaten sij hier na te reguleren. Des ten oirconde hebben wij onser stede zegell opt spatris deser doen drucken, ende bij den secretaris uijt onser aller naem doen onderteijckenen. Gegeven binnen Rhenen desen ses ende twijntichsten dach van meert inden jare XVIc ende vier ende dartich, ende was onderteijckent ende was onderteijckent Ant(honie) Both ende leger stont het cachette vande stadt.

Veldverkenning in Achterberg